УДК 930:355.13/.14](477)"191/199"

Віктор КАРПОВ

Історіографічний огляд проблеми становлення та розвитку військової символіки України

У статті автор розкриває історіографію проблеми утворення української військової символіки та виділяє в її рамках два основні етапи – до і після 1991 року.
Ключові слова: військова символіка, історіографія, спеціальні історичні дисципліни, фалеристика, відзнаки, уніформологія.

В статье автор расскрывает историографию проблемы создания украинской военной символики и выделяет в ее рамках два основных этапа – до и после1991 года.
Ключевые слова: военная символика, историография, специальные исторические дисциплины, фалеристика, награды, униформология.

In the article the historiography of problems of birth of Ukrainian military symbols is reveals and two main phases - before and after 1991 are identifies.
Keywords: Military symbols, historiography, special historical disciplines Faleristika, insignia, uniformolohiya.

Проблема української військової символіки в історіографії й досі не стала предметом окремого спеціального дослідження. Фундаментальні роботи з комплексного вивчення символіки загалом та військової зокрема майже відсутні. Ступінь розроблення теми та джерельна база дослідження засвідчила недостатність і фрагментарність вивчення проблеми. Переважно зустрічаються статті про ті чи інші окремі напрацювання в галузі військової символіки.

Спалах інтересу до військової символіки зауважуємо у процесі боротьби за державність та здобуття незалежності України. Загалом історіографію проблеми утворення системи військової символіки сучасної Української держави об'єктивно можна поділити на два основні періоди – до і після 1991 року, року проголошення незалежності України. Перший період характеризується публікаціями з питань української військової символіки здебільшого у зарубіжних джерелах. Другий – бурхливим сплеском досліджень та публікацій науковців в Україні.

У міжвоєнний період на теренах України не ведуться дослідження з цієї тематики. Однак у емігрантських колах учасники збройної боротьби періоду Визвольних змагань 1918 – 1920 рр. роблять спроби зафіксувати проведену в Армії Української Народної Республіки роботу щодо запровадження розпізнавчих знаків, а також дослідити історичні джерела державної символіки. У середовищі українських емігрантів, їхніх виданнях[1] періодично порушуються питання української символіки. І хоча здебільшого опубліковані матеріали мають описовий характер, все-таки вони відіграли значну роль в утвердженні понять державної та військової символіки і показують рівень досліджень української символіки у певний історичний період. Автори розглядають питання української геральдики[2], фалеристики[3], вексилології[4], сфрагістики[5], уніформістики[6]. Проаналізувавши статті, можна зробити висновок, що до дискусії залучалися фахівці з різних галузей. Це у цілому допомогло розкрити історичні умови виникнення і становлення сучасної військової символіки. Період інтернування Армії УНР фактично можна вважати останнім етапом у розвитку української військової символіки часів національно-визвольної боротьби першої чверті XX століття.

У час, коли на еміграції друкувалися праці з української символіки, на теренах України за умов радянської влади такі публікації були неможливі. А ті поодинокі статті про символіку радянської України, що з'являлися, не відбивали глибинного розуміння символіки українського народу, а мали партійно-політичний характер.

Як свідчать дослідження, військова символіка від княжої доби до здобуття Україною незалежності у 1991 р. стала підґрунтям, історичною передумовою постання української військової символіки новітньої доби, що засвідчило тяглість традицій нашого народу.

Другий період історіографії проблеми утворення української військової символіки розпочинається зі здобуттям Україною незалежності. Зарубіжні дослідники переносять свої наукові доробки на шпальти друкованих видань, які виходять в Україні. Натомість українські науковці отримали змогу оприлюднити власні набутки як за кордоном, так і в Україні. Більшість розвідок цього періоду мають науково-популярний характер. З плином часу праці набувають характеру науковості, збільшується кількість самих дослідників.

У публікаціях розглядаються концепції щодо створення системи військової символіки у Збройних Силах України та інших військових формуваннях держави, висвітлюється процес розробки, обговорення, затвердження проектів, вміщуються описи, малюнки символів, в тому числі прапорів, штандартів, емблем, заохочувальних відзнак, кваліфікаційних знаків, нарукавних та нагрудних знаків, знаків класної кваліфікації.

Заслуговують на увагу праці О. Руденка[7], М. Слободянюка[8], М. Чмира[9], О. Муравйова[10], О. Кохана[11], І. Колєсніка[12], К. Гломозди[13], В. Карпова[14], Д. Табачника[15], що розвивають загальну теорію військової символіки, її термінологію. У цьому контексті особливо слід відзначити з'яву підручників

за тематикою спеціальних історичних дисциплін[16].

З відродженням української державності дослідники значну увагу приділяють історичним традиціям у символіці. У цьому контексті вони розглядають питання обрання символів для українського війська. Пошук історичного підґрунтя української символіки привів до появи низки публікацій. Зокрема науковці аналізують символіку українського козацького війська[17], Армії Української Народної Республіки[18], військ Гетьмана Павла Скоропадського[19], Галицької гвардії[20] та Української Галицької Армії[21], Українських січових стрільців[22].

Історичне походження української символіки досліджують О. Сокирко[23], В. Панченко[24], Н. Ковтанюк[25], О. Круковський[26], Ж. Денисюк[27] та інші вчені. Значний масив публікацій стосується періоду Визвольних змагань 1917 – 1920 років[28]. Питанням розвитку української фалеристики у цей час присвячують свої студії С. Пахолко[29], В.Манзуренко[30], О. Кучерук[31], А. Руккас[32]. Швидкий розвиток української фалеристики в першій половині ХХ століття поставив багато питань, на які дослідники ще й досі не дали відповіді. Щобільше – виникають питання, пов'язані, зокрема, з виявленням невідомих дотепер українських відзнак та нагород.

Слід відзначити різнопланову активну наукову діяльність з вивчення української військової символіки Я. Тинченка. Основним його доробком у цій галузі є добре ілюстрована і науково виважена монографія, присвячена арміям України періоду Визвольних змагань 1917 – 1921 рр.[33] Крім цього він написав цілу низку статей з інших аспектів військової символіки[34].

Розпізнавальні знаки українських військових формувань періоду Другої світової війни та українські військові відзнаки, передусім Української повстанської армії, досліджували О. Кучерук[35], С. Музичук, І. Марчук[36].

Неабиякий інтерес для науковців становлять відзнаки учасників українських військових формувань у складі вермахту в роки війни. Про них йдеться, зокрема, у статтях А. Бобкова[37] та М. Царенка[38].

Значну увагу дослідники приділяють також розвитку сучасної української фалеристики. Публікуються матеріали про впровадження державних нагород та відомчих заохочувальних відзнак[39]. До проблематики державної символіки звернулися знані науковці М. Дмитрієнко та Ю. Савчук[40].

Уперше питання нагородної спадщини України системно дослідив коллектив авторів: Д.Табачник (керівник авторського колективу), І.Безгін, В.Бузало, М.Дмитрієнко, І.Курас, В.Куценко, Л.Яковлєва[41]. Це перше наукове дослідження з фалеристики в Україні, яке і сьогодні є підґрунтям та орієнтиром для дослідників історії. На основі цієї монографії підготовано видання з історії української фалеристики. Планувалося воно у двох книгах, однак вийшла одна[42].

У іншому виданні цінним та важливим є не тільки публікація самих нагород, а й оприлюднення документів з їх встановлення, статутів та описів[43]. Система відзнак Президента України, як зазначають автори фотоальбому, вибудовувалася на вагомому історичному підґрунті, повертаючи до життя фалеристичні традиції українського народу.

Ґрунтовне видання з української фалеристики підготували О. Круковський та С. Пахолко[44]. В альбомі-каталозі опублікована колекція із 144 українських відзнак і нагород громадських, спортивних, просвітніх, релігійних товариств та організацій середини ХІХ – першої половини ХХ століть, відзнаки і нагороди Легіону Українських січових стрільців, збройних сил Української Народної Республіки, Української галицької армії, українських військових формувань періоду Другої світової війни з фалеристичної колекції Львівського історичного музею.

Автори стверджують, що це видання є першою спробою в українській історичній науці простежити процес становлення та розвитку української фалеристики. Цілий пласт відзнак та нагород повернуто із забуття, оприлюднено великий комплекс архівних документів, нагородних грамот, світлин, уведено в науковий обіг чимало раніше невідомих фалеристичних памяток та імен.

На окрему увагу заслуговує довідник-каталог з фалеристики, підготований С. Литвином[45]. У виданні систематизовано і проілюстровано нагрудні кваліфікаційні знаки міністерств та відомств України, подано історію їх створення, описи нагрудних знаків тощо.

Важливим для розвитку теорії фалеристики є видання В. Кравцевича-Рожнецького та В. Панасенка[46] про українські військові відзнаки першої половини ХХ ст. Книга побудована на глибокому знанні проблеми розвитку нагород та історії питання. Саме цим вона вирізняється з-поміж інших видань.

Становлення і розвиток відзнак Президента України та державних нагород незалежної України, відомчої нагородної системи Міністерства оборони України, Державної прикордонної служби України, історія радянських військових нагород були предметом уваги дослідника В. Лазаренка[47].

Значною подією стала публікація комплексу військово-геральдичних знаків, емблем і прапорів[48], що його розробили О.Руденко (художній керівник), Д.Адаменко і В.Назарчук для Збройних Сил України та інших військових формувань, передбачених законодавством України. Слід відзначити, що праця цих авторів, а також О.Кохана[49] стала підґрунтям творення сучасної військової символіки України.

У Збройних Силах України була опрацьована власна система символіки[50]. Шлях до заснування символіки Збройних Сил України виявився непростим через розбіжності у поглядах на символіку між військовим керівництвом і Комісією державних нагород та геральдики при Президентові України.

Комплекс символіки Збройних Сил України та інших військових формувань створено з урахуванням історичних, державних і національних традицій військової символіки України, загальновизнаних законів і правил геральдики, фалеристики, вексилології, емблематики та уніформології. Взято до уваги відповідність комплексу військово-геральдичних знаків принципам єдності державної політики в галузі геральдики, символіки та емблематики, національно-історичним традиціям, науковому підходові до створення й систематизації знаків, потребам зручності й художньої виразності.

У зв'язку із формуванням цілісної системи військової символіки увага дослідників зосереджується на вивченні посадових символів[51]. Вручення штандартів Президентом Укра-

їни Міністру оборони України та начальнику Генерального Штабу Збройних Сил України започаткувало процес втілення в життя офіційної символіки української армії. Розвиток сучасного військового прапорництва дослідили В.Карпов[52] та О. Скрябін[53].

Значне місце у своїх працях науковці приділяють становленню та розвитку емблематики[54] у Збройних Силах України. Серед наукових студій з цієї тематики слід згадати роботи М.Слободянюка[55], М.Чмира[56], О.Муравйова[57], В.Карпова[58], М.Царенка[59] та інших.

Науковий інтерес становить процес створення гербів у Збройних Силах України. І хоча цей процес не набув значного розвитку, однак він знайшов відбиття у працях дослідників[60].

Проблематика створення нагородної системи[61] у Збройних Силах України, становлення символіки в інших військових формуваннях[62], впровадження знаків класної кваліфікації військовослужбовців була предметом наукового інтересу низки авторів. Цікавим є погляд на розвиток сучасної військової символіки через призму процесу розроблення арматури до одностроїв військовиків Збройних Сил України[63].

Проблемам української символіки присвятили свої дисертаційні праці М.Чмир[64], Є.Славутич[65], О.Демчучен[66]. Зокрема, О. Демчучен, висвітлюючи формування Армії Української Народної Республіки, наголошує на важливості символіки для війська, зокрема для виховання його особового складу. М. Чмир дослідив символіку Збройних сил України періоду Визвольних змагань 1917 – 1920 рр. Він ґрунтовно проаналізував історіографію проблеми та джерельну базу, дослідив національні традиції символіки Українських січових стрільців, втілення рис національної самобутності в символіці українізованих військових частин Російської армії, простежив розвиток символіки збройних сил Української Народної Республіки, Української Держави, Західноукраїнської Народної Республіки. У дисертаційній роботі Є. Славутича, присвяченій проблемі побутування військового костюма в Гетьманщині, доведено, що розвиток військового костюма відбувався самостійним, оригінальним шляхом цілковито на базі нормативних актів та з ініціативи центральних і місцевих органів влади Української козацької держави. Це перша у вітчизняній науці комплексна розвідка з уніформології – складової частини військової символіки.

Монографічних досліджень з проблем української символіки не так багато. До вже названих слід додати праці Д. Табачника та В. Карпова[67]. Ці автори вперше поєднали історичні аспекти побутування символіки і символіку Збройних сил та інших військових формувань України, що дало цілісне уявлення про систему державної та військової символіки, її джерела.

Кілька видань висвітлили питання вексилології[68], геральдики, символіки територіальних громад та органів місцевого самоврядування[69]. Українській територіальній геральдиці присвятив свою монографію А. Гречило[70].

Неабиякий інтерес для дослідника становить укладений В. Болговим та В. Чепаком довідник про символи і атрибути державності України[71]. У довіднику подано 119 документів та 228 ілюстрацій.

Слід також згадати дослідження, що проводяться в інших країнах і результати яких оприлюднюються на міжнародних наукових форумах, зокрема під егідою Міжнародної ради музеїв зброї та військової історії (ICOMAM)[72]. Неабияке значення має цей досвід для опрацювання методології досліджень та принципів розвитку військової символіки.

Важливу роль у розбудові системи військової символіки, аналізові процесу її становлення, опрацюванні, розробці та обговоренні проектів символіки, а також її історичних аспектів відіграли періодичні фахові видання, до яких належать «Військово-історичний альманах» Національного військово-історичного музею України та друкований орган Українського геральдичного товариства – вісник «Знак». Професійні матеріли з військової символіки друкують часописи «Однострій», «Воєнна історія», довідково-інформаційний журнал «Нумізматика і фалеристика», а також журнал Міністерства оборони України «Військо України».

Значна кількість документів про історію розробки та впровадження української військової символіки і, зокрема, Армії Української Народної Республіки, Війська Української Держави, Української Галицької армії періоду Визвольних змагань 1918 – 1921 років, міститься у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Центральний державний історичний архів України зберігає матеріали козацького часу.

Науковці активно ведуть пошук історичних документів також і в зарубіжних архівах. М.Ковальчук, приміром, виявив значний масив документів з історії Армії УНР у військовому архіві Республіки Польща, Я.Тинченко активно працює в архівах Російської Федерації, Ю.Савчук виявив, дослідив та описав вексилологічну колекцію козацького періоду, що зберігається у військовому музеї Швеції. І в українських музеях є чимало матеріалів з української військової символіки, зокрема, у Національному музеї історії України, Національному військово-історичному музеї України, Чернігівському обласному історичному музеї ім. В.В.Тарнавського, Волинському обласному краєзнавчому музеї та інших.

Значна кількість документів, що розкривають механізми опрацювання та утвердження символіки військових формувань України зберігається в архівах Збройних Сил України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, Міністерства внутрішніх справ України та Міністерства надзвичайних ситуацій України.

Документи з історії розробки символіки Збройних Сил України можна знайти у Державному галузевому архіві Міністерства оборони України. Вони розповідають про початковий період опрацювання символіки у 1992 – 1995 роках. Це, зокрема, документи лабораторії з розробки військової форми одягу Тилу Збройних Сил України, накази та розпорядження Міністра оборони України, начальника Генерального штабу Збройних Сил України. Частина матеріалів лабораторії з розробки військової форми одягу Тилу Збройних Сил України зберігається у документальному фонді Національного військово-історичного музею України. У музеї також зібрана унікальна колекція військової символіки, до якої належать нарукавні знаки (речовий фонд), нагрудні знаки класної кваліфікації, відомчі заохочувальні відзнаки

та державні нагороди (фонд нагород).

У Галузевому державному архіві Служби безпеки України немає значного документального комплексу про історію встановлення відомчих заохочувальних відзнак, окрім наказу Голови служби від 9 січня 2008 року № 4, який було зареєстровано у Міністерстві юстиції України 25 січня того самого року під № 55/14746. Так само у Галузевому державному архіві Державної прикордонної служби України відсутня інформація про історію та порядок встановлення відомчих заохочувальних відзнак у справах Голови служби. Документи про символіку внутрішніх військ МВС України та Національної гвардії України зберігаються у Центральному архіві Головного управління внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України. Документи про символіку Міністерства надзвичайних ситуацій України – у департаменті організаційно-контрольної роботи зазначеного міністерства.

Доповнює джерельну базу символіки української армії доби Визвольних змагань 1917 – 1921 рр. збірка Королівського музею армії та військової історії Бельгії (м. Брюссель). У музеї зібрано зразки одностроїв, дещо з озброєння, світлини та документи. Українська колекція налічує 109 предметів. З-поміж предметів уніформістики – польова форма молодшого офіцера Січових стрільців (1915 – 1919 рр.), кашкет (1915 р.), однострій кавалерійського сотника УГА (1920 р.), парадна форма піхотинця (1919 р.). Є також ряд відзнак української і австро-угорської армій, світлини українських вояків, дипломи, грошові банкноти Центральної Ради, печатки, мапа з позначенням позицій української армії станом на грудень 1918 р.

Серед особистих речей визначних військових діячів тієї доби слід назвати козацьку булаву, яка належала Василеві Вишиваному (В.Габсбурґові), полковникові Легіону Українських січових стрільців; польову книжку генерал-хорунжого Армії УНР О.Осецького. Кілька експонатів пов'язані з Головним отаманом Армії УНР С.Петлюрою – це його світлини і посмертна маска. Відомості про цю колекцію подає на сторінках «Військово-історичного альманаху» головний зберігач фондів Національного військово-історичного музею України Жанна Денисюк[73]. Подібну інформацію можна знайти також у статті П'єра Льєрне «Армія незалежної України 1917 – 1921 рр.», опублікованій у часописі "Militaria Magazine"[74].

Тож, архівні документи, музейні збірки, історичні та сучасні публікації і монографії загалом дають змогу відтворити процес становлення та розвитку військової символіки України. Аналіз історіографії показав, що в Україні накопичено значну базу досліджень з військової символіки, а це дає змогу провести ґрунтовне вивчення тих чи інших питань її розвитку. Можна стверджувати також про наявність достатніх підстав для формування української наукової школи символіки.

ПРИМІТКИ

1 Карпов В. Український військовий журнал «Вісті» – джерело з вивчення закордонної школи символіки національної армії // Воєнна історія Галичини та Закарпаття: Зб. матеріалів Всеукраїнської військово-історичної конференції. – К., 2010. – С. 751; Він же. «Вісті комбатанта» – цінне джерело з дослідження історії розвитку української військової символіки // Військово-історичний альманах. – 2011. – Ч.1 (22). – С.153 – 159.

2 Трембіцький В. Проблема хреста в сучасному державному гербі України // Вісті комбатанта. – 1986. – Ч. 1. – С.27; Джеджула Ю., Замлинський В. Герби Гетьманів України // Там само. – 1992. – Ч. 2. – С.37.; Гречило А. Прапори та герби українського козацтва // Там само. – 1993. – Ч. 1. – С.51.

3 Городиський О. Про медалі й військові відзначення // Вісті . – Весна, 1966. – Ч. 121. – С. 45; Він же. Військові відзначення // Там само. – Вересень-жовтень, 1954. – Ч. 9 – 10 (47 – 48). – С. 4; Яворський З. Українські військові відзначення // Там само. – Січень-лютий, 1955. – Ч. 1 – 2 (51 – 52). – С. 23; Тамарський Ю. Українські військові відзначення // Там само. – Травень-червень, 1955. – Ч. 5 – 6 (55 – 56). – С. 31; Комунікат Головної управи Братства колишніх вояків 1-ї Української дивізії Української Національної армії // Там само. – 1967. – Ч. 126. – С.143; Комунікат Головної управи Братства колишніх вояків 1-ї Української дивізії Української Національної армії у справі пропам'ятної медалі св. Архистратига Михаїла // Там само. – Вересень, 1965. – Ч. 115. – С.105; Сокольський О. Орден України // Вісті комбатанта. – 1976. – Ч. 2. – С. 31; Виставка військових відзнак // Там само. – 1974. – Ч. 1. – С. 40; Припхан Р. Літературний вечір Евстахія Загачевського // Там само. – 1979. – Ч. 3. – С. 84; Чергове декорування Воєнним Хрестом // Там само. – 1967. – Ч. 2. – С. 52; Капітула пропам'ятних відзначень «Броди» і дивізії «Галичина». Обіжчик ч.2 // Там само. – 1976. – Ч. 34. – С.5; Комунікат Капітули пропам'ятних відзначень «Броди» і дивізії «Галичина» (1 УД) // Там само. – 1979. – Ч. 5 – 6. – С.111; Медальйони Ордену Лицарів Хреста Симона Петлюри та Ордену Лицарів Залізного Хреста // Там само. – 1974. – Ч. 5. – С. 82; Перше і досі унікальне видання: «Українські військові відзнаки»; видав Ярослав Семотюк // Там само. – 1991. – Ч. 3. – С. 91; Дем'янчук М. Орден Оборонців Львова // Там само. – 1967. – Ч. 2. – С.19; Пригорницький Ю. Нагороди: від давніх греків до незалежної України // Там само. – 1993. – Ч. 5 – 6. – С. 87; Корчак-Городиський О. Про ордени, медалі та відзнаки // Там само. – 1968. – Ч. 2. – С.46; Він же. Військові відзначення // Там само. – 1969. – Ч. 1 – 2. – С.30; 1969. – Ч. 3 – 4. – С. 32; Він же. Українські військові відзначення // Там само. – 1971. – Ч. 1. – С. 63; Він же. Військові відзнаки // Там само. – 1980. – Ч. 3. – С. 53; Він же. Військові відзначення // Там само. – 1974. – Ч. 5. – С. 70; Він же. Як носити відзнаки // Там само. – 1980. – Ч. 4. – С. 77; Він же. Відзначування колишніх членів 1 УД: Роздумування в 30-у річницю бою під Бродами // Там само. – 1974. – Ч. 5. – С.27; Битинський М. Українські військові відзначення // Там само. – 1968. – Ч. 1. – С.18; 1968. – Ч. 2. – С.26; 1968. – Ч. 3. – С.42.

4 Битинський М. Українські військові прапори та корогви: історичний нарис // Вісті. – Березень, 1963. – Ч.109. – С. 13; Тарнавецький П. Символ прапора // Там само. – Березень, 1962. – Ч.105. – С.47; Ісаєвич Я. Бойові прапори козацького війська // Там само. – Березень, 1964. – Ч.113. – С. 24; Права й ліва сторони прапору станиці Об'єднання кол. вояків УПА в Торонті // Вісті комбатанта. – 1970. – Ч. 1. – С. 44; Посвячення прапора станиці Братства кол. вояків 1-ої УД УНА ст. Кетренс, Канада // Там само. – 1976. – Ч. 3. – С. 75; Справлення помилкового підпису // Там само. – 1974. – Ч. 1. – С. 21; Трембіцький В., Вовк А. Питання визначення кольорів українського національного та державного прапора // Там само. – 1984. – Ч. 3. – С.41; Трембіцький В. Персональний склад адміральства та воєнно-морської команди української Чорноморської фльоти (1918 – 1919) // Там само. – 1988. – Ч. 2. – С. 60.

5 Сокольський О. Печаті в княжій Україні-Русі // Вісті комбатанта. – 1976. – Ч. 4. – С.19.

6 Шанковський Л. Бойовий орел Української кінноти // Вісті. – Листопад, 1965. – Ч.119. – С.100; Битинський М. Рангові відзнаки Армії Української Народної Республіки 1919 року // Там само. – Весна, 1966. – Ч.121. – С. 44.

7 Руденко О. Створення цілісної Концепції щодо подальшого розвитку символіки Збройних Сил та інших військових формувань України – нагальна потреба сучасного історичного періоду їх життєдіяльності // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України: Матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних Сил України 5 березня 2008 року. – К., 2008. – Вип. 1. – С.86.

8 Слободянюк М. Основні проблеми військової символіки Збройних Сил України на сучасному етапі // Там само. – С.35; Він же. Військова геральдика України: сучасний стан та проблеми // Знак. – Грудень, 2006. – Ч. 40. – С. 4.

9 Чмир М. Символіка Збройних Сил України. 1917 – 1920 рр. // Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. – К., 2006. – 16 с.; Він же. Національна нагородна система України: поняття, складові, перспективи досліджень // Знак. – Жовтень, 2001. – Ч. 24. – С.10.

10 Муравйов О. Сучасний стан і перспективи розвитку символіки Збройних Сил України // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України: Матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних Сил України 5 березня 2008 року. – Вип. 1. – С.25; Він же. Нова символіка українського війська: (Розробка Воєнно-геральдичної служби ГШ ЗСУ) // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч.2(3). – С.110 – 115.

11 Кохан О. Комплексна розробка військової символіки // Знак. – Лютий, 1995. – Ч. 9. – С.14; Він же. Українська термінологія з прапорництва // Там само. – Лютий, 1994. – №5. – С.6.

12 Колєснік І. Роль і значення військової символіки у військово-патріотичному вихованні особового складу Збройних Сил України // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України: Матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних

Сил України 5 березня 2008 року. – Вип. 1. – С. 23.
13 Гломозда К. Сучасні традиції у розвитку військової символіки // Там само. – С. 81.
14 Карпов В. Становлення символіки Збройних Сил України // Воєнна історія. – 2008. – № 2 (38). – С. 94 – 106.
15 Карпов В., Табачник Д. Військова символіка держави. – К., 2007. – 296 с., іл.; Карпов В., Табачник Д. Українська військова символіка. – К., 2004. – 272 с., іл.; Карпов В., Табачник Д. Українська військова символіка. – 2-ге вид., доп. й перероб. – К., 2006, – 264 с., іл.
16 Бондаренко Г. Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни. – Луцьк, 1997. – 222 с.; Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. І.Н.Войцехівська (кер. авт. кол.), В.В.Томазов, М.Ф.Дмитрієнко [та ін.]. – К., 2008. – 520 с.; Бережинский В. Методология военно-исторического исследования. – К., 2001. – 33 с.; Він же. Структура и уровни военно-исторического исследования. – К., 2002. – 40 с.
17 Стафійчук В. Роль Генеральної військової канцелярії у забезпеченні прапорами полків, сотень і окремих військових частин Гетьманщини // Знак. – Серпень, 1997. – №13. – С.6 – 7; Ситий І. Клейноди останнього українського гетьмана Кирила Розумовського // Знак. – Жовтень, 2001. – №24. – С. 8 – 9; Гаггман Б. Штандарт української кінноти з 1706 року // Знак. – Вересень, 2002. – №27. – С. 8; Мануйлович Ю., Панченко П. Козацькі нагороди в історичному просторі // Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі: Науково-практична конференція 27 травня 2009 р. (м. Київ). – К., 2009. – С. 45; Круковський О. Документи до історії символіки козачих полків на Слобідській Україні в 1918 – 1919 рр. // Нумізматика. Фалеристика. – 2009. – Ч.2. – С.29; Дашкевич Я. Хмельницькіана // Знак. – Березень, 1996. – №11. – С. 4 – 5, 8; Мицик Ю. До питання козацької символіки // Там само. – Червень, 1998. – №15. – С. 2; Він же. Прапори полковника Іллі Голоти (1649 р.) // Там само. – Лютий, 2000. – №20. – С.5; Він же. Дещо про українські та кримські прапори під час Чуднівської битви 1660 року // Там само. – Жовтень, 2004. – №33. – С. 2; Він же. Дещо про клейноди Тимоша Хмельницького // Там само. – Вересень, 2000. – №22. – С.10; Малюга В., Костенко Ю. Історичні витоки традиційної символіки українського війська // Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі: Науково-практична конференція 27 травня 2009 р. (м. Київ). – С. 48; Портнов А. Про найповніше коріння Тризуба в Україні // Знак. – Березень, 1998. – №14.
18 Непота І., Панасенко В. Українська військова символіка початку XX століття // Воєнна історія Галичини та Закарпаття: Зб. матеріалів Всеукраїнської військово-історичної конференції / під заг. ред. В.В.Карпова. – К., 2010. – С. 188; Карпов В. Військові нагороди доби Директорії УНР // Воєнна історія. – 2009. – С. 121 – 130; Круковський О. Невідома нагорода за Другий Зимовий похід (Базар) і бої // Знак. – Грудень, 2001. – №25.– С.10 – 11; Чмир М. Символіка нагород і нагрудних знаків частин та з'єднань Армії УНР періоду інтернування 1921-24 рр. // Там само. – Грудень, 2002. – №28. – С.10 – 11; Бузало В. Кокарда армії УНР зразка січня 1918 р. // Там само. – Листопад, 1993. – №. 4. – С. 4.
19 Чмир М. Ідея Гетьманської держави у символіці та емблематиці Української армії 1918 р. // Знак. – Вересень, 2002. – № 27. – С. 10 – 11; Круковський О. Фалеристичні сліди Синьої та Сірої дивізій // Знак. – Травень, 2001. – №23. – С.10.
20 Дашкевич Я. Синьо-жовті прапорці Галицької гвардії 1781 – 1793 рр. // Знак. – Листопад, 1993. – №4. – С.3; Гречило А. Відродження українських національних символів в Галичині в 1848 році // Знак. – Червень, 1998. – №16. – С.1 – 2.
21 Чмир М. Символіка Червоної Української Галицької армії // Однострій. – 2009. – № 9. – С.12.
22 Мицик Ю. З історії прапора Українських Січових Стрільців // Знак. – Вересень, 2002. – №27. – С.9; Пахолко С. Військова відзнака «Стрілецька Рада» колегії коменданта Січових Стрільців Євгена Коновальця 1918–1919 рр. / С.Пахолко, О.Мартин // Там само. – Грудень, 2004. – №34. – С.10 – 11; Корчак-Городиський О. До генези та історії Воєнного хреста Українських Січових Стрільців з 1918 року // Там само. – Листопад, 1993. – №4. – С.3.
23 Сокирко О. Наймане військо лівобережних гетьманів кінця XVII – XVIII ст.: «барва», прапори, зброя // Військово-історичний альманах. – 2002. – Ч.2 (5). – С.108 – 128..
24 Панченко В. Козацьке прапорництво XVII – XVIII ст. // Там само. – 2008. – Ч.2 (17). – С.108 – 119, іл.
25 Ковтанюк Н. Богданові речі // Там само. – 2002. – Ч.1(4). – С.128 – 130.
26 Круковський О. Документи до історії символіки козачих полків на Слобідській Україні в 1918 – 1919 рр. // Нумізматика і Фалеристика. – 2009. – Ч.2. – С.29; Він же. Українські військові відзнаки та нагороди УСС періоду Першої світової війни // Там само. – 2009. – Ч.1. – С.35.
27 Денисюк Ж. Бойовий прапор 3-ї Залізної стрілецької дивізії Армії УНР // Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі. Науково-практична конференція 27 травня 2009 р. (м. Київ). – К., 2009. – С.56; Український військовий музей. – 2009. – Ч.1. – С.63.
28 Карпов В. Однострої Української армії (1917 – 1920) // Військово-історичний альманах. – 2000. – Ч.1 – С.110 – 121; Штик Т. Кораблі української флоти (1917 – 1918 рр.) // Там само. – 2001. – Ч.2 (3). – С.76 – 91; Чмир М. Відзнаки військових звань українських збройних формувань 1917 – 1921 рр. // Там само. – С.92 – 109; Він же. Прапори на позначення місця розташування органів військового управління Галицької армії (серпень 1919 р.) // Там само. – 2006. – Ч.2 (13). – С.149 – 154, іл; Руккас А. «Напрямкові» значки 4 (7)-ї стрілецької бригади Армії УНР у 1920 р.// Там само. – 2007. – Ч.2 (15). – С.142 – 143, іл.; Наказ командування армії УНР про запровадження у військах прапорів єдиного зразка (1919 р.) / вступ. сл. й публ. док. Михайла Ковальчука // Там само. – 2006. – Ч.1(12). – С.145 – 153, іл.; Стяги штабів, частин та підрозділів Армії УНР зразка 1921 р. [наказ Голов. команди Війська УНР № 69 від 1 листоп. 1921 р.] / вступ. сл. й публ. док. Андрія Руккаса // Там само. – 2007. – Ч.1(14). – С.113 – 122, іл.; Тинченко Я., Рудиченко А. Почетный нагрудный знак Генерального штаба УНР // Нумізматика і Фалеристика. – 2011. – Ч.2. – С.24.
29 Пахолко С., Мартин О. Котильйон – відзнака-оберіг українських вояків (1916 – 1950-ті рр.) // Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч.2 (13). – С.155 – 159, 4 обкл.; Круковський О., Пахолко С. Українська фалеристика (із фондів Львівського історичного музею). – Львів, 2011. – 120 с., іл.
30 Манзуренко В. Загадка української фалеристики: невідомі українські відзнаки // Військово-історичний альманах. – 2004. – Ч.2 (9). – С.130 – 135; Він же. Невідомі проекти січових відзнак Олекси Новаківського // Там само. – 2005. – Ч.2 (11). – С.143 – 150, іл.; Він же. Остання лицарська війна в Європі й відзнаки її учасникам // Там само. – 2007. – Ч.1(14). – С.123 – 137, іл.
31 Кучерук О. Маловідомі документи з історії відзнаки УНР Хрест Симона Петлюри // Там само. – 2003. – Ч.1(6). – С.124 – 131.
32 Невідомий проект ордена Залізного Хреста св. Андрія / вступ. сл., публ. док. і прим. Андрія Руккаса // Там само. – 2008. – Ч.1(16). – С.155 – 159, іл.
33 Тинченко Я. Армии Украины 1917 – 1920 гг. – Москва, 2002. – 136 с.
34 Тинченко Я. Червоні кокарди армії УНР // Знак. – Лютий, 1994. – Ч. 5. – С. 4; Він же. Богданівський полк. 1917 – 1920 // Однострій. – 2002. – №. 7. – С.15; Він же. Синьожупанники: нові дані щодо знаків розрізнення // Там само. –2009. – № 9. – С.9; Він же. Спроби виготовлення українських військових відзнак та нагородження ними, 1918 – 1919 // Там само. – 2009. – № 9. – С.29.
35 [Хасевич Нил]. Пояснення до проектів орденів, медалей і відзнак // Військово-історичний альманах. – 2002. – Ч.1(4). – С.120 – 127. – Вст. ст. до публ.: Кучерук О. Нагороди УПА: Проект Нила Хасевича. – С. 119.
36 Музичук С., Марчук І. Українська Повстанча Армія. – Рівне, 2006. – 56 с., іл.
37 Бобков А., Царенко М. Форма одягу, національні та рангові відзнаки Української допоміжної поліції на території рейхскомісаріату України в 1941 – 1944 рр. // Знак. – Лютий, 2000. – №20. – С.8.
38 Царенко М. Відзнаки на уніформі українських підрозділів у складі вермахту // Знак. – Серпень, 1997. – №13. – С.12.
39 Бузало В. Орден Данила Галицького // Військово-історичний альманах. – 2004. – Ч.1(8). – С.114 – 123; Чичкань І., Баята Л. Нова державна нагорода. Відзнака Президента України – Хрест Івана Мазепи // Там само. – 2009. – Ч.1(18). – С.159 – 160, 1 обкл.; Чичкань І., Баята Л. Ювілейна медаль «60 років визволення України від фашистських загарбників» // Там само. – 2004. – Ч.2 (9). – С.136, 137; Муравйов О. Заохочувальні відзнаки Міністерства оборони України, встановлені 2005 року // Там само. – 2005. – Ч.2 (11). – С.156 – 159, іл.; Денисюк Ж. Нові нагороди Міністерства оборони України // Там само. – 2003. – Ч.2 (7). – С.111 – 114; Карпов В. Заохочувальні відзнаки Головного управління розвідки Міністерства оборони України // Там само. – 2007. – Ч.2 (15). – С.144 – 148., іл.; Він же. Пропам'ятний нагрудний знак «10 років повітряній розвідці» // Там само. – 2004. – Ч.2 (9). – С.138, 139; Нові нагрудні знаки у Збройних Силах України. «За розвиток військового співробітництва», «За зміцнення обороноздатності» / Ігор Чичкань, Володимир Горєлов. «Почесний військовий зв'язківець», «За заслуги у ліквідації наслідків надзвичайної ситуації» / Олександр Муравйов // Там само. – 2008. – Ч.2 (17). – С.120 – 125, іл.; Чичкань. І., Горєлов В. Нагрудний знак «Служба шифрувального зв'язку і режиму секретності Збройних Сил України // Там само. – 2009. – Ч.1(18). – С.158, 4 обкл.; Граб С. Нагороди Служби безпеки України // Там само. – 2007. – Ч.1(14). – С.138 – 149, іл.; Він же. Дві заохочувальні відзнаки Служби безпеки України // Там само. – 2007. – Ч.2(15). – С.149,160, 3 обкл.; Він же. Нагороди Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України // Там само. – 2009. – Ч.1(18). – С.150 – 157, іл.
40 Дмитрієнко М., Савчук Ю. Великий Герб нашої держави // Там само. – 2001. – Ч.1(2). – С.104 – 109.
41 Нагороди України: історія, факти, документи: У 3 т. / Табачник Д., Безгін І., Бузало В., Дмитрієнко М., Курас І., Куценко В., Яковлева Л. – К., 1996. – Т.1 – 288 с. – Т.2 – 344 с. – Т.3 – 424с.
42 Українська фалеристика: З історії нагородної спадщини: У 2 кн. / Табачник Д., Бузало В., Воронін В. та ін. – Кн.1 – К., 2004. – 480 с.
43 Відзнаки Президента України: Ордени, медалі, нагородна зброя: [Фотоальбом] / Авт.-упоряд.: М.Білоблоцький, В.Бузало, В.Куценко, В.Литвин, В.Рябоконь. – К., 1999. – 168 с., іл.
44 Круковський О., Пахолко С. Українська фалеристика (із фондів Львівського історичного музею). – Львів, 2011. – 120 с., іл.
45 Литвин С. Нагрудні кваліфікаційні знаки України: довідник-каталог / С.М.Литвин. – Полтава, 2010. 344 с., іл.
46 Кравцевич-Рожнецкий В., Панасенко В. Украинские военные знаки отличия первой половины XX века. – К., 2009. – 336 с.: іл.
47 Лазаренко В. Знак «Доблесть і честь». Становлення та розвиток відомчої нагородної системи Міністерства оборони України // Нумізматика і Фалерис-

тика. – 2012. – Ч.1. – С.14; Він же. Медаль «За оборону Севастополя» // Нумізматика і Фалеристика. – 2012. – Ч.1. – С.18; Він же. Медаль «За військову службу Україні» – від відзнаки до державної нагороди (1995-2000 рр.) // Нумізматика і Фалеристика. – 2011. – Ч.3. – С.16; Він же. Медаль «За оборону Ленінграда» // Нумізматика і Фалеристика. – 2011. – Ч.3. – С.25; Він же. Медаль «Ветеран військової служби». Становлення та розвиток відомчої нагородної системи Міністерства оборони України // Нумізматика і Фалеристика. – 2011. – Ч.4. – С.14; Він же. Медаль «За оборону Одессы» // Нумізматика і Фалеристика. – 2011. – Ч.4. – С.18; Він же. Медаль «За укрепление боевого содружества» // Нумізматика і Фалеристика. – 2011. – Ч.2. – С.18; Він же. Медаль «За бездоганну службу» I, II та III ступеня – від відзнаки до державної нагороди (1996 – 2003 рр.) // Нумізматика і Фалеристика. – 2011. – Ч.1. – С.30; Він же. Медаль «За отличие в воинской службе» I и II степени // Нумізматика і Фалеристика. – 2010. – Ч.4. – С.30; Він же. Медаль «Ветеран Вооруженных Сил СССР» // Нумізматика і Фалеристика. – 2010. – Ч.3. – С.12; Він же. Медаль «Захиснику Вітчизни» – від відзнаки до державної нагороди (1995 – 2005 рр.) // Нумізматика і Фалеристика. – 2010. – Ч.3. – С.32; Він же. Юбилейная медаль «За доблестный труд (За воинскую доблесть) в ознаменование 100-летия со дня рождения В.И.Ленина» // Нумізматика і Фалеристика. – 2009. – Ч.3. – С.18; Лазаренко В., Литвин С. Відзнака президента України – орден Богдана Хмельницького. Третя нагорода незалежної України: від відзнаки до державної нагороди (1995 – 2005 рр.) // Нумізматика і Фалеристика. – 2009. – Ч.1. – С.15; Лазаренко В. Из истории награждения за выслугу лет // Нумізматика і Фалеристика. – 2001. – Ч.1. – С.14; Він же. Из истории награждения за выслугу лет. Пограничная служба (1900 – 1997 гг.) // Нумізматика і Фалеристика. – 2001. – Ч.2. – С.15; Він же. Почесна відзнака Президента України – від відзнаки до державної нагороди (1992 – 2002 рр. // Нумізматика і Фалеристика. – 2008. – Ч.2. – С.26; Він же. Історія створення медалі «За мужність в охороні державного кордону України» // Нумізматика і Фалеристика. – 2008. – Ч.1. – С.18; Він же. Нагороди Спілки офіцерів України // Нумізматика і Фалеристика. – 2008. – Ч.3. – С.19; Він же. Медаль «В память 250-летия Ленинграда» // Нумізматика і Фалеристика. – 2008. – Ч.3. – С.34.

48 Комплекс військово-геральдичних знаків, емблем і прапорів // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч.1(2). – С.122 – 128.

49 Кохан О. Комплексна розробка військової символіки // Знак. – Ч. 9. – Лютий, 1995. – С.14.

50 Муравйов О. Нова символіка українського війська (Розробка Воєнно-геральдичної служби ГШ ЗСУ) // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч.2(3). – С.110 – 115; Він же. Головні символи нашого війська // Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч.2(13). – С.139 – 148.

51 Символи Президента України // Знак. – №23. – Травень, 2001. – С.1; Бузало В. , Карпов В. Офіційні символи глави держави. До історії їх створення // Військово-історичний альманах. – 2011. – Ч.2(23) – С.113 – 129; Слободянюк М. Штандарти Міністра оборони України та начальника Генерального Штабу Збройних Сил України // Знак. – №25. – Грудень, 2001. – С.11; Муравйов О. Штандарти Міністра оборони України й начальника Генерального штабу Збройних Сил України // Військово-історичний альманах. – 2002. – Ч.2(5). – С.129 – 131.

52 Карпов В. Бойовий прапор сучасної Української армії. – 2001. – Ч.1(2). – С.110 – 121.

53 Скрябін О. Перехідні вимпели Міністра оборони України // Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч.1(12). – С.154 – 159.

54 Будніков Б. Нарукавні знаки та емблеми військової частини 44882 // Знак. – №22. – Вересень, 2000. – С.12; Хлобистов О. Символи українського флоту / О.Хлобистов, М.Слободянюк // Знак. – №29. – Червень, 2003. – С.10 – 11; Шаповал Ю. Символіка Військової служби правопорядку // Військово-історичний альманах. – 2003. – Ч.2(7). – С.106 – 110.

55 Слободянюк М. Емблематика 93-ї механізованої дивізії // Знак. – №14. – Грудень, 1997. – С.10; Він же. Емблема 51-ї окремої механізованої бригади // Знак. – №28. – Грудень, 2002. – С. 11; Він же. Нарукавна емблема 30-ї автомобільної бази Генерального Штабу Збройних Сил України // Знак. – №37. – Грудень, 2005. – С. 11; Він же. Емблеми 72-ї механізованої дивізії Збройних Сил // Знак. – №13. – Серпень, 1997. – С. 13; Він же. Символіка найстаршого військового формування Збройних Сил України // Знак. – №19. – Серпень, 1999. – С. 9; Він же. Символ Національної гвардії України // Знак. – №22. – Вересень, 2000. – С. 12; Він же. Перша емблема частин зв'язку Збройних Сил України // Знак. – №20. – Лютий, 2000. – С.10; Він же. Нарукавні знаки Збройних Сил України // Знак. – №7. – Жовтень, 1994. – С. 9 – 10; Він же. Нарукавна емблема управління Західного оперативного командування // Знак. – №34. – Грудень, 2004. – С. 10; Він же. Нарукавні знаки 259-ї окремої роти супроводження військових вантажів Прикарпатського військового округу // Знак. – №10. – Серпень, 1995. – С.13; Він же. Емблеми українсько-польського батальйону // Знак. – №23. – Травень, 2001. – С.11; Він же. Нарукавні знаки 259-ї окремої роти супроводження військових вантажів Прикарпатського військового округу // Знак. – №10. – Серпень, 1995. – С.13; Він же. Символіка львівських миротворців в Іраку // Знак. – №36. – Вересень, 2005. – С.7.

56 Чмир М. Нова емблематика родів військ та служб // Знак. – №42. – Вересень, 2007. – С.7.

57 Муравйов О. Символіка Об'єднаного оперативного командування Збройних Сил України // Знак. – №41. – Квітень, 2007. – С. 1; Він же. Нарукавна емблема первинного національного контактного пункту в рамках операції Організації Північноатлантичного договору «Активні зусилля» // Знак. – №42. – Вересень, 2007. – С.1.

58 Карпов В. Розроблення арматури до одностроїв військовиків Збройних Сил України // Військово-історичний альманах. – 2005. – Ч.1(10). – С.124 – 139; Він же. Заохочувальні відзнаки Головного управління розвідки Міністерства оборони України // Військово-історичний альманах. – 2007. – Ч.2(15). – С.144 – 148; Він же. Пропам'ятний нагрудний знак «10 років повітряній розвідці» // Військово-історичний альманах. – 2004. – Ч.2(9). – С.138 139; Він же. Військово-морська символіка України в нарукавних знаках // Військово-історичний альманах. – 2003. – Ч.1(6). – С.120 – 123.

59 Царенко М. Емблеми частин та з'єднань Віськово-Повітряних Сил України // Знак. – №19. – Серпень, 1999. – С. 8 – 9; Він же. Символіка Військово-Повітряних Сил України // Військово-історичний альманах. – 2000. – Ч.1 – С.122 – 125.

60 Слободянюк М. Герб бази пунктів управління Західного оперативного командування // Знак. – №24. – Жовтень, 2001. – С.10.

61 Муравйов О. Почесні нагрудні знаки начальника Генерального Штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України // Знак. – №41. – Квітень, 2007. – С. 10 – 11; Слободянюк М. Відзнаки Головнокомандувача Військово-Повітряних Сил Збройних Сил України // Знак. – №41. – Квітень, 2007. – С. 10; Маскевич О. Відзнака Командувача Військово-Морськими Силами Збройних Сил України «За заслуги перед ВМС України» // Знак. – №38. – Травень, 2006. – С. 9;

62 Кохан О. Прапори Прикордонних військ України // Знак. – №19. – Серпень, 1999. – С.1 – 2; Слободянюк М. Символіка Внутрішніх військ України // Знак. – №18. – Березень, 1999. – С.1; Мартин О. Відзнаки підрозділу Національної гвардії України «Скорпіон» // Знак. – №18. – Березень, 1999. – С. 11; Символіка Прикордонних військ України // Військово-історичний альманах. – 2002. – Ч.1(4). – С.114; Граб С. Геральдичний комплекс Служби безпеки України // Військово-історичний альманах. – 2005. – Ч.1(10). – С.118 – 123.

63 Карпов В. Розроблення арматури до одностроїв військовиків Збройних Сил України // Військово-історичний альманах. – 2005. – Ч.1(10). – С.124 – 139.

64 Чмир М. Символіка Збройних Сил України. 1917 – 1920 рр. // Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук. – К., 2006.

65 Славутич Є. Військовий костюм в Гетьманщині: історико-уніформологічне дослідження // Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук. – К., 2008.

66 Демчучен О. Формування Збройних сил Української Народної Республіки доби Директорії. // Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук. – К., 2009.

67 Карпов В. Табачник Д. Українська військова символіка. – К., 2004. – 196 с.; іл.; Карпов В. Табачник Д. Українська військова символіка. – 2-ге вид., доп й перероб. – К., 2004. – 264 с.; іл.; Карпов В. Табачник Д. Військова символіка держави. – К., 2007. – 296 с.; іл.

68 Карпов В. Військові прапори України – К., 2007. – 56 с.; Косів Р. Українські хоругви. – К., 2009. – 372 с.: іл.

69 Україна: герби та прапори. – К., 2010. – 456 с.

70 Гречило А. Українська територіальна геральдика. – Львів, 2010. – 280 с.

71 Сучасні символи та атрибути державності України. Довідник. – Т. 1. – Кн. 1: Символи державного суверенітету та атрибути державності України: довідково-енциклопедичне видання / Уклад.: Болгов В.В., Болгов І.В., Чепак В.П. – К., 2008. – 176 с.

72 Uniforms: yesterday, today and tomorrow. ICOMAM symposium, 2006. – Brussels.: Royal military museum. – 2006. – 244 p.

73 Денисюк Ж. Пам'ятки української військової історії в бельгійському музеї // Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч.1(12). – С.160.

74 Lierneux P. L'armee de L'Ukraine independante, 1917-1921 // Militaria Magazine. – 2006. - № 246. – P.28.